

TATJANA LOLIĆ – JOSIP BURMAZ

RAZMIŠLJANJA O KASNOANTIČKOJ ARHITEKTURI SISCIE I MOGUĆOJ IZGRADNJI KRŠĆANSKE BAZILIKE

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.21>

Značajan izvor podataka za topografiju rimske Siscije predstavlja dokumentacija 19. st. koju čini, uz tematsku kartografiju, niz opisa i nacrti s arheoloških istraživanja iz istog razdoblja. Arheološka istraživanja 19. i poč. 20. st. opisana su u dokumentima koji se čuvaju u Arheološkome muzeju u Zagrebu pod nazivom *Dossier Siscia 1851 – 1935*. Prvi poznati tlocrt iz 1854. g., koji je izrađen tijekom arheoloških iskopavanja u Sisku, sačuvan je u Spomenici župe Uzvišenja sv. Križa. Tlocrt, uz pripadajući tekst koji predstavlja terensku bilješku, dokumentira zgradu velikih dimenzija s trobrodnom dvoranom i svetištem u formi rotonde. Prema rezultatima istraživanja više autora iz 90-ih g. 20. st., ovaj nalaz otkriven je u današnjoj Ulici A. i S. Radića na bivšem zemljištu Antuna Nerada.

Opis iz Spomenice zgradu smješta u kasnoantički kontekst kršćanskog karaktera. U prilog ovoj interpretaciji je trobrodna dvorana i rotonda koje imaju svoje analogije u ranokršćanskom sloju brojnih rimskih gradova u Italiji i rimskim provincijama.

S druge strane, navedeni elementi arhitekture poznati u antici, u kontekstu nalaza rimskog grada, u blizini monumentalnog središta Siscije, navode na interpretaciju sloja bez kršćanskog sadržaja.

Ključne riječi: *Siscija, povijesna nacrtna dokumentacija, rimska arhitektura, kršćanska bazilika, točnost podataka, polazišta za rekonstrukciju*

UVOD

Značajan izvor podataka za topografiju rimske Siscije, osim arheoloških istraživanja i literarnih izvora, predstavlja dokumentacija 19. st. koja je nastala kao rezultat bilješki s arheoloških iskopavanja i korespondencije koju su muzejski povjerenici vodili s tadašnjim Narodnim muzejom.¹ Aktivnosti vezane uz arheološka istraživanja i rimske nalaze u Sisku izravno su povezane s osnutkom Narodnog muzeja u Zagrebu 1836. g. te za osnivanje amaterskog društva pod nazivom *Arheologično društvo Siscia* 1876. g. u Sisku.²

Grafički dio dokumentacije 19. st. predstavljaju uglavnom kartografski prikazi Siska nastalih kao katastarska izmjera, ili u svrhu različitih regulacija i planiranja izgradnje³ te dva tlocrta ostataka pojedinačnih dijelova zgrada rimske Siscije, izrađenih u sustavu starih mjera za dužinu i površinu. Sustav starih mjera prisutan je sve dok Hrvatska u sklopu Austro-Ugarske ne prihvati

¹ *Dossier Siscija, Sisak 1851 – 1935*; Vukelić 2011. Dokumentaciju o istraživanjima 19. i prve pol 20. st. istražila je Vlatka Vukelić 2011. g. u doktorskom radu *Povijest sustavnih arheoloških istraživanja u Sisku od 16. st. do 1941. g.*

² Burkowsky 2000, 52–71.

³ Slukan-Altić 2003, T. 174–188.

Konvenciju o metru 1876. g. od kada se mjere za dužinu i površinu počinju izražavati u metarskom sustavu.⁴

Zanimljivo je da su, uz dojmive opise arheoloških pronalazaka na području Siska u 19. st., sačuvana samo dva nacrti izrađena za vrijeme opisanih istraživanja. Oba nacrti imaju za autora istu osobu, župnika Franju Schloissnigga, a predmet interpretacije u ovom članku je jedan od navedena dva nacrti i to onaj koji je jedino sačuvan u Spomenici crkve Uzvišenja sv. Križa iz 1854. g., a prikazuje zgradu većih dimenzija koja se sastoji od trobrodne dvorane zaključene prostorijom u formi rotonde.

SMJEŠTAJ I OKOLNOSTI NALAZA

Posebna pozornost posvećena je upravo ovom arheološkom nalazu pretpostavljene kršćanske bazilike iz 4. st.⁵ Iskopavanja iz 1854. g. predstavljala su jedan od većih arheoloških projekata 19. st. Istraživalo se u samom središtu Siska i to na bivšem zemljištu A. Nerada, što se prema povijesti katastra i gruntovnim knjigama Siska nalazi na današnjoj k. č. br. 1121, k. o. Sisak Stari u Ulici A. i S. Radića na broju 44.⁶ Zgrada na broju 44 ima podrum, stoga je vjerojatno pri izgradnji nalaz dijelom uništen. Međutim, dio nalaza je mogao ostati sačuvan jer se podrum nalazi pod dijelom kuće, a dvorišta sa stražnje strane kuće, gdje se nalaz mogao prostirati, do danas nisu istraživana.

Prilog 1 Tlocrt s opisom iz Spomenice župe Uzvišenja sv. Križa

Iskopavanja su dokumentirana, kako je već rečeno, tlocrtom otkrivene zgrade i terenskom bilješkom, odnosno tekstom na latinskom jeziku koji opisuje nalaz. Tlocrt je opremljen mjernom skalom u orgijama pa tako znamo da je zgrada bila dimenzija 20 x 9 orgija, kako je navedeno

⁴ Usporedi s Jakobović 2008.

⁵ Brunšmid 1907, 140; Kukuljević Sakcinski 1873, 95.

⁶ Vuković 1994, 23–27; Maroević 1998.

i u tekstu.⁷ Sastoji se od dvorane podijeljene na tri broda sa po dva reda stupova te kružnog polu-upisanog prostora (svetišta?) promjera jednakog širini dvorane. Uza zid kružnog prostora, u osi srednjeg broda, stajala je ara (oltar?). Zgrada je imala dva ulaza, jedan na glavnom pročelju (*Porta maior*), a drugi bočno u polukružnom prostoru (*Porta*) kako je ispisano u bilješci na nacrtu.

Jedno od polazišta za današnju interpretaciju navedenog nalaza je upravo interpretacija iz vremena otkrića koja je zabilježena u tekstu uz nacrt iz Spomenice Uzvišenja sv. Križa u Sisku te interpretacija u jednoj objavi velikog arheološkog otkrića u zagrebačkim dnevničkim novinama *Agramer Zeitung* iz rujna 1854. g. Interpretacije iz vremena otkrića, kao i sama izrada nacrtu i opisa, predstavlja autentično, izravno svjedočenje o događaju koji je potrebno promatrati u kontekstu tadašnjeg poznavanja arheoloških vrijednosti i topografije rimske Siscije. Naime, tijekom druge pol. 19. st. poznat je osnovni opseg Siscije unutar zidina.⁸ Autorima i istraživačima 19. st. poznato je i postojanje javnih zgrada u Sisciji, kao npr. termalnih zgrada i svetišta u Rimskoj ulici. Pretpostavljeni su položaji hramova posvećenih Cereri izvan gradskih zidina; JZ i sjeverna nekropola te komunikacije koje Sisciju povezuju s drugim rimskim gradovima. Poznat je i položaj prapovijesnog naselja Segestika na desnoj obali Kupe.⁹

INTERPRETACIJE IZ VREMENA OTKRIĆA

Prvom interpretacijom ovog nalaza možemo smatrati terensku bilješku, odnosno opis nalaza u tekstu koji prati tlocrt otkrivene zgrade. Uz mjernu skalu u orgijama i samu opremu nacrtu, kojoj ćemo se kasnije u ovom tekstu posvetiti, tekst na latinskom jeziku u prijevodu glasi:

Vrijedno je spomenuti da su tijekom godine 1954. na ovom prostoru Siscije istraženi ostaci arhitekture glavne crkve u središtu grada Siscije i to u temeljima kuće gospodina Antuna Nerada rodom iz Češke. Time je nagoviještena ako ne i otkrivena katedrala onakva kakvu je nekad imao biskup Kvirin (†309), jedan od utemeljitelja katoličke crkve u čiju su zajednicu u 7. st. primljeni i Hrvati te pokršteni. Iskopani i oštećeni zidovi na mjestu crkve govore o njezinoj vanjštini, kao i da je locirana na prikladnome mjestu.

Dužina crkve je bila 20, a širina 9 orgija. Komadići od mramora svakakve vrste i boje, pozlaćeni / bogati dijelovi stakla bijeli i obojeni, rastopljeno olovo i slike koje su djelomično dobro sačuvane jasno pokazuju kako je lijepo ova crkva bila ukrašena.

Pod crkve je bio napravljen od vapna (calce) i razmrvljene cigle, do sada dobro sačuvan, s pola druge stope ispod zemlje i fragmenti cigle nađeni neravnomjerno posipani pepelom i ugljenom, pokazivali su da je ova crkva sigurno prvo bila opljačkana, plamenom uništena, a zatim uništena.

⁷ Prema Herkovu iz 1974., orgija je neznatno varirala u različitim državama tijekom korištenja, ali ovdje je riječ o bečkoj orgiji koja je ekvivalent klafteru ili hvatu, a iznosila je 6 stopa, odnosno 1,896 m. Osnovne austrijske mjere za dužinu su bile: bečka stopa – 315,24 (316,08) mm; bečki lakat – 777,58 (780,00) mm; i bečki hvat – 1891,5 (1896,48) mm. Passus je 5 stopa 1,478 m, odnosno dva prirodna koraka.

⁸ Opseg rimske Siscije poznat je autorima 19. st. između ostalog i preko ostavštine grofa L. F. Marsiglia koji je izradio nacrt Siscije i objavio ga u svom djelu *Danubius Pannonico-mysicus* iz 1726. g.

⁹ Ove činjenice čitaju se posredno iz sačuvane dokumentacije: *DOSSIER SISCIIJA, SISAK 1851 – 1935*; Brunšmid 1907, 140; Kukuljević Sakcinski 1883, 95; Vrbanović 1981; Vukelić 2011; Lolić 2014.

Ali i cijela crkva je i prije bila uništena i ponovo sastavljena od svojih dijelova, što jasno pokazuju vješto oblikovani mramorni fragmenti koji su sada nađeni u temeljima i u zidovima.

Veliki oltar, koji je bio dug 10 stopa, a 3 širok u sredini, imao je u temeljima više većih dijelova skulptura od bijelog mramora, kojima je stari oltar bio ukrašen na površini. Nedaleko od oltara su još uvijek tijela mrtvaca i na tom mjestu su grobovi.

Kraj crkve sa sjeverne strane je bez sumnje velika kuća, najvjerojatnije za stanovanje svećenika ove crkve; ispod ulomaka je nađen kamen od alabastera za čuvanje svete vode, od tuda mala vrata vode u svetište crkve; cijela građevina je podijeljena u više kubikula, ukrašeni podovi od šljunka različitih boja, bila je podzemno grijana te su zidovi bili ukrašeni slikama.¹⁰

Interpretacija nalaza u trenutku otkrića je nedvosmislena, a radi se o kršćanskoj crkvi iz vremena biskupa Kvirina. Autor navodi da je otkrivena ako ne i sama Kvirinova katedrala. Crkva je bila razorena i zapaljena, a prema prisutnosti spolija, autor teksta zaključuje da je već i prije bila uništena te ponovno sagrađena od vlastitih dijelova arhitekture i opreme. Prema opisu je jasna i orijentacija crkve gdje mala vrata vode u samo svetište crkve iz prostorija za svećenike, koje su se nalazile na sjevernoj strani.¹¹ U svetištu se nalazio i oltar većih dimenzija.

Iz vremena nalaza postoji još jedna interpretacija, i to iz ondašnjih dnevnih novina *Agramer Zeitung*, a koja je značajna u općoj interpretaciji jer predstavlja određeno javno mišljenje o otkriću i njegovom značenju. Tim više što *Agramer Zeitung* prati sisačku arheologiju u nekoliko navrata pa donosi vijesti o pronađenom novcu, o otkriću glasovitog rimskog kovčega s imenima Konstantinopola, Kartage, Nikomedije i Siscije.¹² Tako su zagrebačke dnevne novine od 15. rujna 1854. g. popratile i arheološko otkriće u Sisku, a potaknuti nalazom, objavljuju veći tekst o tom događaju i o samoj povijesti Siscije.¹³

Tekst o nalazu u *Agramer Zeitungu* spominje temelje stare crkve koju je otkrio A. Nerad na svom zemljištu, kako je navedeno u članku, „za vrijeme iskopavanja starog materijala“. U tekstu se dalje navodi da, ako otkrivena crkva već i nije nekadašnja katedrala svetog sisačkog biskupa Kvirina, i njegovih nasljednika do godine 534., ali je bez sumnje crkva bila katolička u kojoj su doseljeni Hrvati kršteni pod kraj 7. stoljeća.

Agramer Zeitung koristi bilješke iz Spomenice župe Uzvišenja sv. Križa i spominje da materijal koji je iskopan dokazuje da se radi o crkvi koja je bila barem jednom razorena i ponovno sagrađena od vlastitih ruševina. Opisuju se prekrasne ploče od bijelog mramora s urezanim ukrasima koje su otkrivene u zidovima između opeka i žbuke te da je čak i oltar imao u temeljima velike oštećene ploče od bijelog mramora koje su bile dekorirane uz rubove.

U daljnjem tekstu slijedi hipoteza da ukoliko je ova crkva postojala za vrijeme Rimljana i ako je od njih uništena, to bi moglo biti za vrijeme careva Dioklecijana i Maksimijana, s obzirom da su upravo oni naredili progon kršćana po čitavom Carstvu. Među kršćanima je bio i biskup

¹⁰ Zahvaljujemo Nikolini Antonić na prijevodu teksta iz Spomenice župe Uzvišenja sv. Križa.

¹¹ Navedene prostorije za svećenike nisu nacrtane, ali prema opisu se nalaze na sjevernoj strani. Iz ovih prostorija mala vrata koja su tlocrtom jasno naznačena, vode u svetište. Ovaj opis nedvosmisleno orijentira zgradu u smjeru istok – zapad.

¹² *Agramer Zeitung* 1839; Vukelić 2011, 20.

¹³ <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=18540915&zoom=33> (pristupljeno: 14.04.2019.).

Kvirin koji je 309. g. osuđen i bačen u rijeku s mosta s mlinskim kamenom oko vrata. Umro je za Kristovu vjeru kao mučenik, zaključuje *Agramer Zeitung*.

Novinski tekst dalje interpretira mogući datum uništenja crkve i mogućeg ponovnog podizanja u vrijeme biskupa Ivana koji je iz Siska, a koji dolazi na Sinod u Salonu.¹⁴ Zatim navodi da, koji god je posljednji razaratelj ove Božje kuće i kada se razaranje dogodilo, nije moguće točno utvrditi je li to npr. bilo 827. g., kad je Gornja Panonija napadnuta od Bugara, ili od Mađara u 10 st., ili od Turaka u 16 st. koji su devastirali sve pred sobom.¹⁵

U interpretacije koje su suvremene otkriću ostataka zgrade na zemljištu A. Nerada svrstavamo i Ivana Krstitelja Tkalčića koji u svojoj pripovijetki pod nazivom *Severilla ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku* opisuje nalaz sisačke katedrale.¹⁶ Prema J. Barleu, I. K. Tkalčić je ovo djelo napisao kao kapelan u Sisku,¹⁷ a na temelju Severillinoga sarkofaga (CIL III, 3669), koji je tada stajao pred sisačkom župnom crkvom, a sada se nalazi u Arheološkome muzeju u Zagrebu.¹⁸ I. Kukuljević Sakcinski u opisu Siska u svom djelu *Panonija rimska* iz 1873. g. također spominje postojanje biskupije i kršćanskih hramova.¹⁹

Iz svega navedenog možemo zaključiti da interpretacije, koje su suvremene ili vremenski bliske arheološkom otkriću u Sisku, potvrđuju postojanje biskupije i kršćanskih hramova, tumače da je riječ o starokršćanskoj crkvi koja je bila uništena i ponovno sagrađena. Nadalje, crkva je katedrala biskupa Kvirina, a ako i nije katedrala biskupa, svakako je katolička (☩) crkva iz vremena pokrštavanja Hrvata s kraja 7 st.²⁰

SUVREMENE INTERPRETACIJE

Nakon 19. st. nalaz zgrade na zemljištu A. Nerada se aktualizira devedesetih godina 20. st. i to na temelju ponovno razmotrenog nacrtu iz Spomenice župe Uzvišenja sv. Križa. Domagoj Vuković 1994. g. prvi objavljuje nacrt zgrade i dio teksta u svojoj knjizi *Siscija – vizija rimskog grada u Panoniji*, te se, nakon literature 19. st., prvi odlučuje na interpretaciju nacrtu. Određuje orijentaciju zgrade prema položaju mreže gradskih ulica Siscije te prema pretpostavci položaja rimskog foruma.²¹ Međutim, D. Vuković smatra da nije riječ o kršćanskoj bazilici, već o urbanoj bazilici jer izostaju kršćanski simboli na zidnim slikama, dok je sam smještaj u središtu Siscije upravo mjesto gdje bi se trebala nalaziti urbana bazilika.²²

Branka Migotti analizira nacrt i tekst iz Spomenice te smatra da, bez obzira na orijentaciju koja nije nigdje naznačena u originalnom nacrtu F. Schloissnigga te na nedostatak izrazito kršćanskih nalaza, ne može se odbaciti pretpostavka o sakralnoj građevini. Također navodi da su spomenuti grobovi u ruševinama zgrade vjerojatan pokazatelj sakralizacije prostora pa čak ako su grobovi iz postantičkog razdoblja.²³

¹⁴ Hoti 1992, 153. Biskup Johannes iz Siscije dolazi na crkveni sinod u Salonu 530. g.

¹⁵ Zahvaljujemo Mag. Margit Kohlert, BDA, Niederösterreich na prijevodu *Agramer Zeitung* iz 1854. g.

¹⁶ Tkalčić 1866.

¹⁷ Podatci iz arhive sisačke biskupije potvrđuju da je I. K. Tkalčić bio kapelan upravo župnika Sloissinga.

¹⁸ Barle 1905.

¹⁹ Kukuljević Sakcinski 1873, 95.

²⁰ <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=18540915&zoom=33> (pristupljeno: 14.04.2019.).

²¹ Vuković 1994, 25, 152.

²² Vuković 1994, 24.

²³ Migotti 2011, 58.

T. Lolić u doktorskoj disertaciji *Urbanizam Siscije na temelju povijesne i suvremene nacrtne dokumentacije* iz 2014. g. prihvaća interpretaciju zgrade kao kršćanske crkve, ali ne odričući joj potencijalni karakter izrazito rimske arhitekture.²⁴

Krešimir Filipec imenuje zgradu kao kršćansku crkvu u svojoj knjizi *Donja Panonija od 9. do 11. st.*²⁵

Suvremena interpretacija, od 90-ih g. 20. st. pa do danas, pokazuje da su autori oprezni s atribucijom i datacijom nalaza jer izostaje komentar o karakteru sloja i o pokretnim nalazima, što nismo mogli niti očekivati, s obzirom na vrijeme otkrića, da današnjim jezikom i metodologijom budu uočeni i opisani kronološki osjetljivi detalji. Svi autori mogli su se osloniti na tlocrt ostataka arhitektonskih elemenata zgrade i opis konteksta nalaza koji je sadržan u Spomenici. A svi ovi elementi postoje kroz duže vremensko razdoblje antike i srednjega vijeka.²⁶

INTERPRETACIJA NA TEMELJU REKONSTRUKCIJE ZGRADE

Autori ovog priloga su se još jednom odlučili za interpretaciju nalaza iz 1854. g. na temelju analize tlocrta F. Schloissnigga iz Spomenice, uzimajući u obzir dosadašnje interpretacije, uvažavajući pripadajući tekst ispisan uz tlocrt nalaza, odnosno vjerujući izravnom svjedoku arheološkog otkrića. Imajući u vidu niz izgubljenih polazišnih podataka, predloženo je nekoliko mogućih modela rekonstrukcije zgrade na temelju tlocrta i prema analogijama poznatih primjera arhitekture iz razdoblja kasne antike.

Na početku pokušaja rekonstrukcije zgrade bilo je potrebno opredijeliti se koja će biti polazišta za rekonstrukciju na temelju povijesnog tlocrta koji je upitne pouzdanosti u smislu detalja i mjera. Podrobnijom analizom dokumenta otvoren je čitav niz pitanja, a jedno od ključnih je da se mjere iz opisa u tekstu ne podudaraju s onima naznačenima na tlocrtu. Kako tlocrt ima iscrtanu mjernu skalu u orgijama, moguće je prenositi vrijednosti na sve elemente arhitekture, ali otkrivena je razlika između proporcija na tlocrtu u odnosu na opis / tekst iz Spomenice. Dužina crkve je prema tlocrtu 20 orgija, što je istovjetno navodu iz teksta, ali ako mjernu skalu koja je priložena na tlocrtu prenesemo na širinu crkve, njezina širina bi iznosila 11 orgija, dok prema tekstu F. Schloissnigga širina iznosi 9 orgija.

Sljedeće pitanje koje se pojavilo je bilo u kojoj mjeri je autor snimio otkrivenu arhitekturu. Je li snimljeno sve vidljivo, ili je pristup subjektivan, selektivan? Može li se uopće mjerna skala u orgijama, s kojom je opremljen nacrt, prenositi i primijeniti na debljine zidova te ostale elemente arhitekture čije mjere nisu navedene u tekstu?

S obzirom da je primijenjena metoda rekonstrukcije imala za cilj predložiti izgled zgrade i njenu tipološku pripadnost, dodavanjem vertikalne dimenzije elemenata arhitekture dokumentirane u tlocrtu, kao polazište je prihvaćen sam tlocrt i pretpostavka da je autor snimio sve vidljive dijelove arhitekture te da je tlocrtni prikaz izrađen u visini prizemlja, na razini opločenja. Dakle, ovom rekonstrukcijom nije se detaljnije razrađivao sustav nosive konstrukcije zgrade. Također je prihvaćeno da se mjerilo može prenositi i na debljine zidova, stupova i dimenzije are, odnosno na sve arhitektonske elemente vidljive na tlocrtu.

---

²⁴ Lolić 2014.

²⁵ Filipec 2015.

²⁶ Stewart 1954, 11; Farber 2019.

Važno je napomenuti da je nacrt zadao sustav starih mjera koje su zapravo u nazivlju bliske rimskima, ali se od njih razlikuju u vrijednostima. Također važnim smatramo prikazati ovaj nalaz i u rimskim imperijalnim mjerama, s obzirom na to da vjerujemo kako ova zgrada pripada antičkom horizontu. Uz to, radi dobivanja jasnije slike čitljive danas, smatrali smo potrebnim sve iskazivati i u metričkom sustavu.

Radi lakše analize proporcija zgrade, mjere su iz bečke orgije pretvorene u rimsku stopu (*pes monetalis*) koja je približne vrijednosti od 29,6 cm (stvarne građevine pokazuju da ta vrijednost u praksi može varirati od 29,4 do 29,7 cm).²⁷

Dužina zgrade, koju organski tvore dva dijela i to trobrodna dvorana te prostorija u formi rotonde, iznosi oko 127,6 rimskih stopa (37,77 m), a širina iznosi 70 stopa (20,72 m). Dvorana zgrade izduženog je tlocrta, podijeljena po dužini kolonadom od po 7 parova stupova na centralni i dva lateralna broda. Trobrodna dvorana na istoku je zaključena upisanom rotandom promjera koji je jednak širini dvorane (70 stopa u vanjskom perimetru, odnosno 60 stopa u unutrašnjosti). Rotonda ne zatvara cijeli krug, već je otvorena u širini centralnog broda te se spaja sa stupovima i to petim parom u nizu (na nacrtu označeni slovima C i K) u pogledu sa zapadne strane iz smjera glavnog ulaza. Otvoreni centralni brod je jedina komunikacija oba dijela zgrade. Prema nacrtu, zidovi rotonde i dvorane nisu integrirani u jednu cjelinu, što može biti strukturalna oznaka ili autorov način iscrtavanja arhitekture. Sličan detalj je također vidljiv na prikazu pročelnog zida u odnosu na ostatak vanjskih zidova, koje autor razdvaja linijom.

Na tlocrtu su vidljive baze stupova (označene velikim pisanim slovima), dok je prostor među njima prikazan u rasteru blago skošenih crta (označen malim pisanim slovima). Pretpostavljamo da se radi o međuprostoru stupova bez parapeta, s obzirom da autor na isti način označava ulaze u zgradu. Dimenzije baze stupova iznose oko 5 x 5 stopa (1,48 x 1,48 m), dok je raspon između stupova (interkolumnij) oko 14 stopa (4,14 m). Debljina zida dvorane i rotonde iznosi 5 rimskih stopa (1,48 m). Zapadno pročelje rastvoreno je glavnim ulazom u širini od 17,5 stopa (5,18 m). Druga sjeverna mala vrata, koja spajaju prostorije rotonde s prostorijama za svećenstvo (spomenuto u tekstu Spomenice, a nije dokumentirano nacrtom), širine su oko 5 stopa (1,48 m). Na nacrtu je naznačen oltar u osi centralnog broda, uz istočni zid rotonde, a njegova dužina iznosi oko 10 stopa (2,96 m).

Građevinski materijal i oprema zgrade opisani su u tekstu koji je pridružen nacrtu. Zgrada je bila građena vjerojatno od opeke s velikim brojem spolija od ukrašenog mramora u zidovima i temeljima. Podnica dvorane vjerojatno je sačuvana u razini podloge za opločenje, a čini je vapneni mort s velikom koncentracijom fragmenata opeke, što je ustvari blisko sastavu hidrauličnog morta. Rastaljeno olovo sugerira prozore, a fragmenti „slika“ najvjerojatnije pretpostavljaju žbukane zidove s oslicima. Od nalaza potrebno je još istaknuti grobove otkrivene u blizini oltara.

Zgrada neuobičajenog oblika, ukupne dužine 127,6 rimskih stopa, a širine 70 stopa, ne sugerira arhitektonsko planiranje proporcija kao simetrije i sklada cjeline i dijelova, odnosno ponavljajućih modula pri izgradnji javnih zgrada iz rimskog razdoblja o kojoj govori Vitruvije (III, 1).²⁸

Međutim, pomnijom analizom svih međudnosa, uočene su određene pravilnosti, što može biti dokaz da je zgrada nastala kao jedinstven projekt, odnosno da dvorana ili rotonda ne predstavljaju anekse iz različitog vremena izgradnje.

²⁷ Jones 2000, 72.

²⁸ Vitruvije 1997, 54.

U proporcijama dvorane uočava se pravilnost odnosa centralnog broda, širine zgrade i lateralnih brodova. Naime, ukoliko promatramo dimenzije u unutrašnjosti zgrade, od osi stupa do vanjskog zida, širina lateralnih brodova iznosi 15 stopa, dok je raspon između osi stupova u centralom brodu 30 stopa, što bi značilo da centralni brod iznosi $\frac{1}{2}$, a lateralni po $\frac{1}{4}$ od ukupne širine dvorane.

U prostoru između dva dijela zgrade, u širini baza stupova (na nacrtu stupovi označeni s C i K) nalazi se središte koje simetrično dijeli unutarnji prostor zgrade na dva jednaka dijela od po 59,497 stopa (dužina unutarnjeg prostora cijele zgrade iznosi 118,994 stope). Ova mala razlika od cca. 1 stope u ukupnoj dužini predstavlja svojevrsni problem pri rješavanju idealnih proporcija. Naime, da je izmjerena dužina unutarnjeg prostora iznosila 120 stopa, sve ostale dimenzije unutarnjeg prostora bi bile usklađene i simetrične u odnosima vrijednosti od 1:2. Tako bi vrijednosti unutrašnjeg prostora iznosile: 120 stopa ukupne dužine, podijeljene na dva jednaka dijela po dužini od po 60 stopa, ukupne širine zgrade od 60 stopa, širine centralnog broda 30, a bočnih brodova od po 15 stopa, što bi predstavljalo jedan izrazito skladan i proporcionalan plan gradnje.

Naravno, kako je ovdje ionako razmatrana rekonstrukcija prema nacrtu iz 19. st., u stvarnosti ostaju otvorene dvojbe je li riječ o nepravilnostima u prikazu ili o stvarnim proporcijama koje pokazuju manji otklon od idealnih proporcija, modularnih ponavljanja i mjera.

Sljedeće uočene proporcionalne vrijednosti odnose se na pravokutnu osnovu dvorane, ako je promatramo kao zatvorenu cjelinu s istočnim zidom zamišljenim na mjestu sjecišta sa zidom rotunde. Radi se o pravokutniku čija dužina u tom slučaju odgovara širini zgrade pomnoženoj s $\sqrt{2}$.

Dobivena tzv. iracionalna veličina dužine trobrodne dvorane često je korištena pri planiranju rimskih građevina.²⁹ Geometrijski, ova veličina predstavlja dužinu dijagonale kvadratne osnove zamišljene po polazišnim dimenzijama širine. Ovaj omjer Vitruvije navodi u VI. knjizi, u trećem poglavlju *O atrijima i drugim kućnim prostorijama* kada opisuje tri načina određivanja dužine i širine atrija.³⁰

S druge strane, neki autori se slažu da arhitektura korištena za religijske svrhe u razdoblju kasne antike i ranoga srednjega vijeka nije imala sasvim utvrđena pravila strukturalnog dizajna. Kršćanske crkve imaju elemente improvizacije u planu, korištenju spolija i ostalog materijala korištenog iz rimske arhitekture.³¹

Polazeći od svega navedenoga, nacрта, tekstova, interpretacija, uključujući i razmišljanje o proporcijama zgrade, ostaje činjenice da je integracija ovih arhitektonskih formi neuobičajena, nema identičnih poznatih primjera, tlocrt je manje-više jedinstven, predloženo je nekoliko modela rekonstrukcije mogućeg izgleda zgrade s ishodištem u tlocrtu i prema nekim analogijama i primjerima iz razdoblja antike.

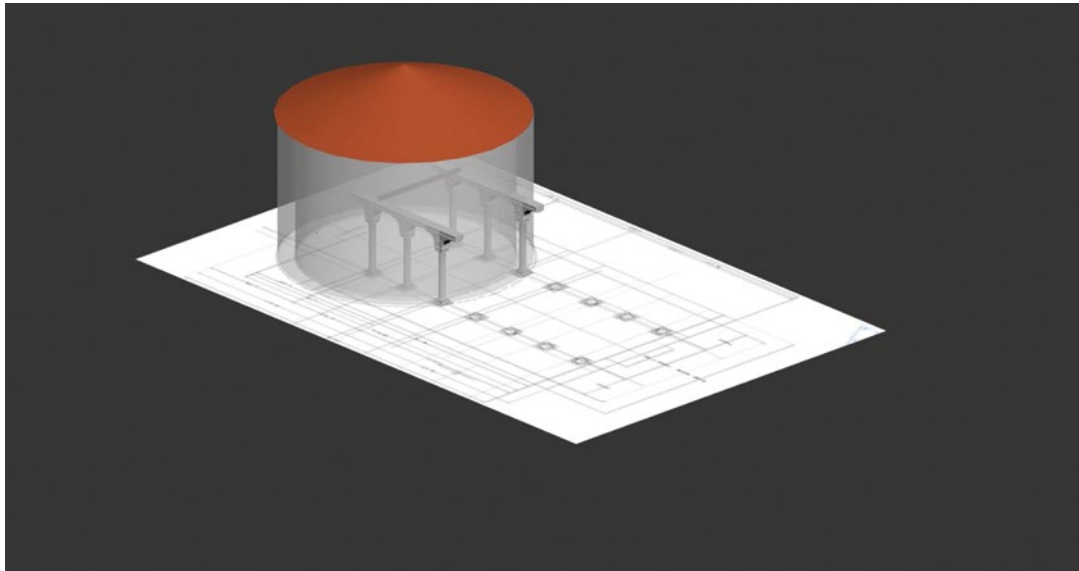
²⁹ Vitruvije 1997, 128.

³⁰ Vitruvije 1997, 128.

³¹ Rodriguez Asilis 2016, abstract iii.

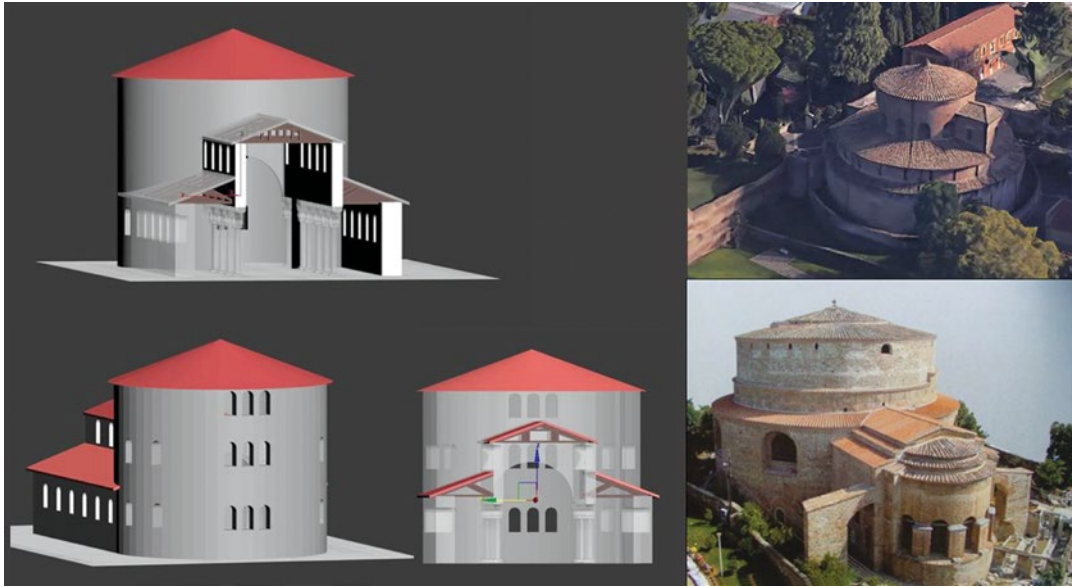

MODEL 1

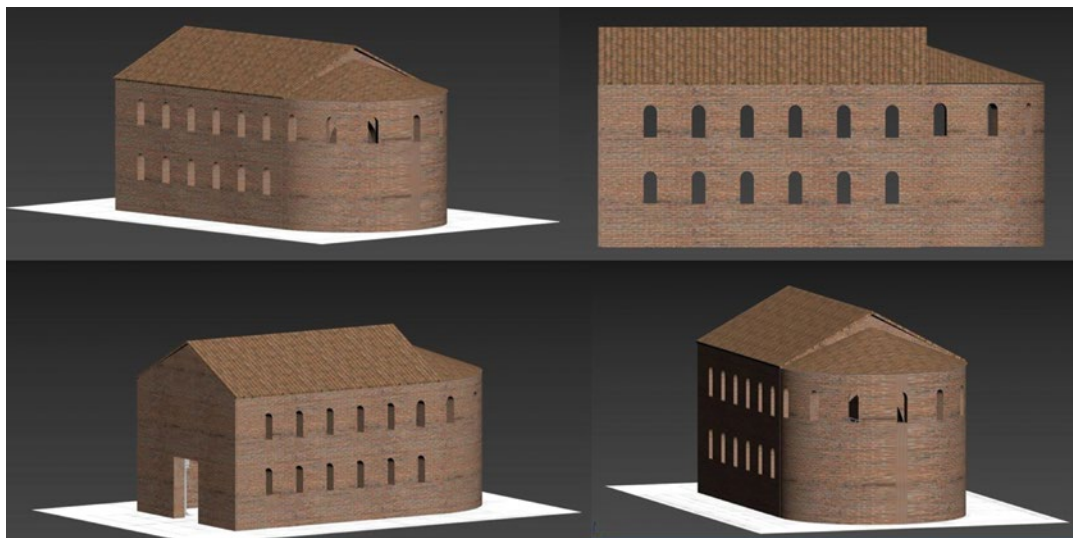
Prilog 2 Model 1

S obzirom da obje arhitektonske forme imaju izvorište u antici, a prema tekstu iz Spomenice, arhitektura je obilovala spolijama rimskog karaktera, koje zajedno s opisanom opremom (freske, mozaici, mramor, vapno, staklo), sugeriraju i rimsku arhitekturu. Palež i pregradnje mogu pretpostavljati rimsko porijeklo zgrade, uz moguće kasnije korištenje u kršćanskom ritusu. Položaj zgrade u kontekstu rimskog urbanizma je samo središte Siscije, u blizini jednog od mogućih predloženih položaja foruma. Prema poznatim primjerima, zidovi rotunde podignuti su do određene visine, s krovom u formi stošca, dok je prostor dvorane interpretiran kao atrij s trjemovima. Ovaj predloženi model nije vjerojatan s obzirom na podatke iz tlocrta gdje je jasno da nosači krovišta rotunde nisu centrirani. Ovo pretpostavljeno rješenje konstrukcije rotunde rezultat je analogija, na temelju pretpostavke o mogućoj etapnoj izgradnji zgrade.

MODEL 2*Prilog 3 Model 2*

Obje forme i centralne i longitudinalne građevine su uobičajene u kasnoantičkoj / ranokršćanskoj sakralnoj arhitekturi. Prema tekstu iz Spomenice, u blizini are su bili ostaci grobova, zgrada je bila ostakljena bojanim staklom, povezanim olovom. Prema istom opisu, zgrada je rušena i građena ili pregrađivana. Prema interpretacijama iz vremena otkrića, zgrada je mogla pripadati kasnoj antici i to vremenu nakon mučeništva sv. Kvirina. Vanjski izgled i kompozicija volumena predloženi su prema poznatim primjerima sv. Constanze i sv. Stefana u Rotondi u Rimu gdje se rotonda, pokrivena stožastim krovom, u punom volumenu visinski izdiže iznad dvorane. Rotonda se spaja sa četverokutnom formom dvorane podijeljene na tri broda, od kojih je centralni viši od bočnih za visinu prozorskih otvora, a pokriveni su krovom nošenim drvenom konstrukcijom. Ovaj predloženi model, kao i prethodni, nije vjerojatan s obzirom na podatke iz tlocrta, gdje je jasno da dio kolonade unutar rotonde nije centriran pa je upitna njena funkcija unutar rotonde. Pretpostavljeno rješenje konstrukcije rotonde rezultat je analogija, mogućih adaptacija prethodnih struktura.

MODEL 3

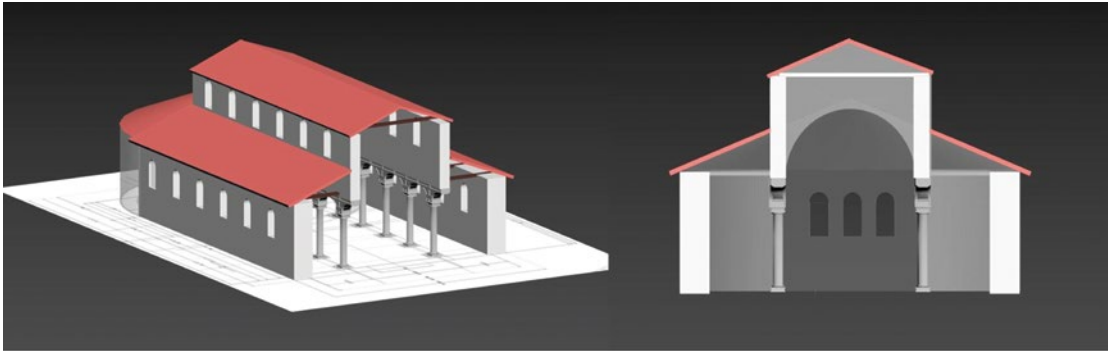

Prilog 4 Model 3

Prilog 5 Model 3

Sakralna arhitektura stoljećima poštuje koncept dvorane podijeljene kolonadom na centralne i lateralne brodove koji završavaju polukružnom, poligonalnom ili četverokutnom apsidom. Ovaj model nastao je inspiriran bazilikom sv. Sabine u Rimu, s tim da su razlike u dimenzijama skromnijeg sisačkog i rimskog primjera velike. Trobrodna dvorana je zaključena neznatno nižom apsidom, a pokrivena je jedinstvenim dvostrešnim krovom. Zidovi dvorane otvaraju se dvostrukim, dvokatnim nizom prozorskih otvora, dok je apside otvorena samo ispod vijenca krovišta, visinski usklađena s nizom prozorskih otvora na katu dvorane. Zidovi su građeni od opeke koja nije bila pokrivena žbukom.

MODEL 4*Prilog 6 Model 4*

Posljednji prijedlog je trobrodna bazilika koja završava apsidom. Apsida je visinski izjednačena s visinom bočnih brodova s kojima dijeli jedinstveno plitko krovništvo, dok je centralni brod dvokatan, dovoljno izdignut od bočnih brodova za visinu gustih prozorskih otvora i pokriven dvostrešnim plitkim krovništem kojeg nosi drvena konstrukcija.

ZAKLJUČAK

Prema svim predloženim modelima, koji bi mogli predstavljati izgled zgrade otkrivene u 19. st., gotovo je nemoguće izbjeći zaključak da je riječ o formama arhitekture vrlo karakterističnima za kasnoantički svijet, bilo da se radi o kršćanskom karakteru, ili o poganskom korištenju zgrade. Forma rotonde je karakteristična i za kasnoantičke zgrade, kao npr. Galerijev mauzolej u Solunu ali, i za ranokršćanske bazilike, kao što su npr. sv. Constanza i sv. Stefano Rotondo u Rimu te bazilika Svetoga Groba u Jeruzalemu.³²

Položaj nalaza zgrade u Sisku u kontekstu rimskog urbanizma u neposrednoj blizini monumentalnog središta Siscije ne mora nužno značiti da pripada horizontu bez kršćanskog sadržaja. Naime, starokršćanski centar otkriven na forumu u Emoni u jednom dijelu ima sačuvanu rotundu promjera 13,5 m s ugrađenim kasnoantičkim kapitelima. Lj. Plesničar-Gec se u interpretaciji rotunde oslanja na poznate primjere ranokršćanske arhitekture Ravenne i Rima te, prema stratigrafskoj situaciji, datira rotundu u kasnu antiku, odnosno u 5. st.³³ Emonska rotonda izgrađena je na najvišoj koti na ruševinama foruma, a kako navodi Lj. Plesničar-Gec, preuzela je ulogu i bazilike i foruma.³⁴

O transformaciji gradova i nekom sasvim drugom urbanističkom konceptu govori i A. Poulter koji navodi da gradovi koji imaju status središta u kasnoj antici na području Panonije nisu sasvim bez graditeljskih aktivnosti. Prema A. Poulteru, izgradnja se i dalje odvija u gradovima sa statusom centara, poput Savarije i Sirmija.³⁵ Veliki centri, prema Poulteru, ostaju u carskom fokusu kao

³² Stewart 1954, 42–45; Ward-Perkins 1981, 452.

³³ Plesničar-Gec 1999, 366. Ljudmila Plesničar Gec se poziva na primjere ovog tipa centralne građevine u sakralnoj arhitekturi, kao što su Santo Stefano Rotondo u Rimu, San Vitale te krstionice ortodoksnih i arijanaca u Ravenni.

³⁴ Plesničar-Gec 1997, 366. Usporedi s Vuković 1994, 25.

³⁵ Poulter 1996, 106–108.

vojne baze i sjedište carskih posjeta granici. Uz korištenje fortifikacija iz ranijih razdoblja, autor spominje drukčiji koncept gradova u 4. st. gdje forum gubi funkciju, kao npr. u Istriji na Crnome moru, gdje forum postaje dvorište novoizgrađenoj kršćanskoj bazilici.³⁶ U Sisciji tijekom 4. i 5. st. također se može uočiti vrlo slična organizacija grada. Popravljaju se bedemi s južne i sjeverne strane, gradi se žitnica u blizini gradskih vrata, neki dijelovi arhitekture sačuvani u temeljnoj zoni podsjećaju na vojne forme.³⁷

Međutim, kršćanski horizont u Sisciji je nedvosmislen. Prema B. Migotti, Biskupija Siscija najvjerojatnije je postojala i prije uspostave provincije Savije, nastale Dioklecijanovom reorganizacijom provincija iza 297. g.³⁸ Kontinuitet Siscije do prodora Avara i Slavena dokazuje spomen 530. g. biskupa Ivana iz Siscije kao sudionika koncila u Saloni te tri godine kasnije, također u Saloni, biskupa Konstancija iz Siscije.³⁹ Brojni tragovi ranog kršćanstva na tlu Siscije očituju se u pokretnim arheološkim nalazima izvađenim iz korita rijeke Kupe,⁴⁰ nalazima iz manje kasnoantičke nekropole formirane pred istočnim zidinama. Okruženje ukazuje na vjerojatno postojanje kršćanske crkve.

Analiza tlocrta i predloženi modeli mogućeg izgleda i tipologije zgrade u prostornom prikazu usmjeravaju interpretaciju nalaza prema ideji moguće kršćanske bazilike. Osim toga, predloženi modeli također doprinose sagledavanju moguće arhitektonsko-urbanističke konfiguracije monumentalnog središta rimske Siscije.

Prijedlog izgleda sisačkog nalaza izrađen je na temelju arhivskih podataka o povijesnom istraživanju iz 19. st., stoga još uvijek nije moguće precizno definirati ovu monumentalnu zgradu bez arheoloških istraživanja koja je moguće provesti u dvorištu zgrade u Ulici A. i S. Radića 44. Jedino bi se arheološkim istraživanjima, uz pretpostavku barem dijela očuvanog nalaza, mogao definirati i interpretirati ovaj nalaz, bez visoko spekulativnih ideja o funkciji i tipologiji zgrade dokumentirane u Spomenici župe Uzvišenja sv. Križa.

IZVORI

Dossier Siscia 1851. – 1935.

Marsigli 1726

L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus, T. 1, [in tres partes digestus: geographicam, astronomicam, hydrographicam]*, Hagæ – Amstelodami 1726.

Vitruvije 1997

M. P. Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, Zagreb 1997.

³⁶ Poulter 1996, 128.

³⁷ Lolić 2014, 295.

³⁸ Migotti 2011, 58.

³⁹ Hoti 1992, 153.

⁴⁰ Radman Livaja – Vukelić 2012.

LITERATURA

- Barle 1905 J. Barle, „Ivan Krstitelj Tkalčić“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 8, Zagreb 1905, 165–171.
- Brunšmid 1907 J. Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskog Narodnog muzeja u Zagrebu“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s., 9, Zagreb 1907, 82–184.
- Burkowsky 2000 Z. Burkowsky 2000, „O djelatnosti društva *Arkeologično društvo Siscia u Sisku*“, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 1, Sisak 2000, 52–64.
- Farber 2015 A. Farber, „Early Christian art and architecture after Constantine“, u: *Smarthistory*, August 8, 2015 (pristupljeno: 14.04.2019.).
- Filipec 2015 K. Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo 2015.
- Herkov 1974 Z. Herkov, „Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 7, Zagreb 1974, 61–151.
- Hoti 1992 M. Hoti, „Sisak u antičkim izvorima“, *Opuscula Archaeologica* 16, Zagreb 1992, 133–163.
- Jakobović 2008 Z. Jakobović, *Leksikon mjernih jedinica*, Zagreb, 2008. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=18540915&zo-om=33>
- Jones 2000 M. W. Jones, *Principles of Roman architecture*, New Haven – London 2009.
- Kukuljević Sakcinski 1873 I. Kukuljević Sakcinski, „Panonija rimska“, *Radovi JAZU* 23, Zagreb 1873, 86–156.
- Lolić 2014 T. Lolić, *Urbanizam antičke Siscije na temelju analize i interpretacije povijesne i moderne nacrtne dokumentacije*, doktorski rad, Zagreb 2014.
- Maroević 1998 I. Maroević, *Sisak grad i graditeljstvo*, Sisak 1998.
- Migotti 2011 B. Migotti, „Prostor ranokršćanske biskupije Siscije i njegova arheološka ostavština“, *Antiquam Fidem, Radovi sa znanstvenog skupa*, Sisak, 2. – 5. prosinca 2010., Zagreb 2011, 37–68.
- Plesničar-Gec 1999 LJ. Plesničar-Gec, *Urbanizem Emone*, Ljubljana 1999.
- Poulter 1996 A. G. Poulter, „The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire“, u: J. Rich (ur.), *The City in Late Antiquity*, London 1996, 99–135.
- Radman Livaja – Vukelić 2012 I. Radman Livaja – V. Vukelić, *Blago rijeke Kupe – arheološka istraživanje Kupe kod Siska prije 1. svjetskog rata*, katalog izložbe, Zagreb 2012.
- Rodriguez Asilis 2016 Y. Rodrigez Asilis, *Use of Proportions as a Structural Design Tool in Early Christian and Early Medieval Churches*, magistarski rad, Pennsylvania 2016.
- Slukan-Altić 2003 M. Slukan-Altić, *Povijesni atlas gradova*, sv. II, Sisak, 2004.
- Stewart 1954 C. Stewart, *Early Christian Byzantine and Romanesque Architecture*, London – New York – Toronto 1954.
- Tkalčić 1866 I. K. Tkalčić, *Severilla ili slika iz progona kršćanah u Sisku*, Zagreb 1866.

- Vrbanović 1981 S. Vrbanović, „Prilog proučavanju topografije Siscije“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici: znanstveni skup o 100. obljetnici društva, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 6, Zagreb 1981, 187–200.
- Vukelić 2011 V. Vukelić, *Povijest sustavnih arheoloških istraživanja u Sisku od 16. stoljeća do 1941. godine*, doktorska disertacija, Zagreb 2011.
- Vuković 1994 D. Vuković, *Siscija – vizija rimskog grada u Panoniji*, Sisak 1994.
- Ward-Perkins 1981 J. B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, New Haven – London 1981.

MREŽNI IZVORI

- Agramer Zeitung*,
15. rujna 1854. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=-18540915&zoom=33> (pristupljeno: 14.04.2019.)

TATJANA LOLIĆ – JOSIP BURMAZ

REFLECTIONS ON THE LATE ANTIQUE ARCHITECTURE OF SISCIA AND THE POSSIBLE CONSTRUCTION OF A CHRISTIAN BASILICA

The important source for topography of Roman Siscia is the documentation from the 19th cent. that contains thematic cartography and various descriptions and plans from archaeological excavations from the same period. The archaeological excavations carried out during the 19th cent. and the beginning of the 20th cent. are described in a document, preserved in the Archaeological museum in Zagreb under the title *Dossier Siscia, 1851 – 1935*. But the first known layout from 1984, produced during the archaeological excavations in Sisak, is preserved in the archive of the Cathedral church of the Feasts of Saint Cross in Sisak. The layout, together with the description, illustrates the three-nave building with the sanctuary in the form of a rotunda that might signify the hypothetical Christian basilica from the 4th cent. According to the research of several authors, this finding is situated in today's S. and A. Radića Street on the former land of certain A. Nerad. Description from the church archive places the building in the context of Late Antiquity Christian character. The contribution to this interpretation is a three-nave hall and a rotunda that has analogy in the early Christian layers in a number of Roman towns of Italy, and Roman provinces. On the other side, elements of the architecture are known in Antiquity and the context of discovery in the vicinity of the monumental centre of Siscia leads the interpretation towards the layer without a Christian content.

Keywords: *Siscia, historic plans and drawings, roman architecture, Christian basilica, accuracy of the data, bases for reconstruction*

